فهرست‌نویسی در دوران اسلامی

دکتر سیدرضا مصطفوی سبزواری*

چکیده مقاله

اهمیت کتاب در طول تاریخ بشر کتمان‌ناپذیر است. نخستین خط شناخته شده در ایران باستان را «دین دبیره» – خطی که اوستا بدان نگارش یافته است – دانسته‌اند. در نخستین متن‌های پارسی دری شواهدی موجود است که موازین خاصی را برای کتاب و کتاب تأیید می‌دارد. برخی از اسناد تاریخی نیز نشان می‌دهد که کتابخانه‌های گرانبها و بزرگی در قرون اولیه پس از اسلام در ایران وجود داشته است که از جمله کتابخانه صاحب بن عباد، کتابخانه جاحظ، کتابخانه علم‌الهدی، کتابخانه رشید و طواط، کتابخانه نوح بن منصور و نیز کتابخانه مدارس نظامیه در نیشابور و بغداد را می‌توان نام برد.

بموازات اهمیت کتاب و کتابخانه، تدوین فهرست نیز برای کتابخانه‌ها امری ضروری شمرده می‌شده است: که از جمله اولین فهرست‌نویسی‌ها می‌توان به کتاب *الفهرست* یا *فهرست‌العلوم* ابن الندیم بغدادی اشاره کرد که از سده هفدهم میلادی در اروپا نیز شناخته شده بوده است. فهرست‌نامه‌های کتاب در زمینه فرهنگ و ادب فارسی حوزه‌ای فراتر از جغرافیای ایران داشته است که به عنوان مثال می‌توان از فهرست

---

* استاد دانشگاه علامه طباطبائی.

نامه‌های متعددی در شبه قاره هند نام برد که برای کتبی به زبـان فارسـی، عربـی و اردو تهیه شده است که در این مقاله به تعداد زیادی از آنها اشاره شده است.

کلید واژه

کتابخانه، فهرست‌نویسی، فهرست‌نامه، نسخه‌های خطی.

فهرست‌نویسی در دوران اسلامی

«کتاب» و «تعلیم» در تمدن اسلامی پایگاهی رفیع دارد، تا بدان اندازه که نخستین پیام پروردگار به رسول اکرم با «اقرا» آغاز می‌گردد و در آن به آموختن و تعلیم سفارش می‌شود[۱]. نیز در کلام الهی «قلم» یعنی وسیله کتابت مورد سوگند قرار می‌گیرد[۲] و حدود سیصد و بیست بار واژه کتاب و مشتقات آن بکار می‌رود[۳]. جانشینان پیامبراکرم نیز برای کتاب ارجی فوق‌العاده قائل بودند. مولای متقیان «کتابها» را یعنی در حقیقت کتابخانه را گردشگاه دانشمندان می‌دانستند[۴] و نیز از قول امام جعفرصادق(ع) نقل کرده‌اند که: «جان و روح انسان بر نبشتار تکیه کرده و بدان آرام می‌گیرد»[۵]. از سویی دیگر، ایرانیان نیز خود تمدنی بسیار قدیمی داشتند. متخصصان خط‌شناس نخستین خطی را که در ایران باستان سابقه‌ای تاریخی داشته، خط «دین دبیره» دانسته‌اند که کتاب *اوستا* به آن نگارش یافته و طبق اسناد معتبر اختراع آن را دو هزار سال پیش از میلاد مسیح دانسته‌اند[۶]. پیدایی خط، وجود اسناد مکتوب را تایید می‌کند. علاوه بر کتاب اوستا بسیاری کتابها و نوشته‌های دیگر حداقل مانند فرمان‌های حاکمان و نامه‌های فرمانروایان وقت و همچنین کتابهایی در زمینه‌های سیاست و ارشاد مردم و غیره وجود داشته است و شکی نیست که این نوشته‌ها و کتب به پیش از اختراع کاغذ بر می‌گردد و ما شواهد و اسناد معتبری نیز از نوشتن بر روی انواع گل پخته یا پوست درخت یا پوست گاو و سنگ و غیره در دست داریم که بسیاری از آنها تاکنون نیز باقی مانده است[۷]. بطور کلی درباره قدیمی‌ترین آثار مکتوب ایرانی باید گفت: از دو زبان مشهور دوره باستانی ایران یعنی اوستایی و فارسی باستان آثاری بر جای مانده است. قدیمی‌ترین آثار مکتوب زبان اوستایی متعلق به حدود هشت تا ده قرن پیش از میلاد و

قدیمی‌ترین آثار مربوط به زبان فارسی باستان متعلق به سده پنجم پیش از میلاد است[۸]. نوشته‌اند: زردشت در سال سی‌ام پادشاهی گشتاسب اوستا را با خطی زرین بر روی دوازده هزار پوست گاو برگشتاسب عرضه داشت[۹]. شکی نیست که در کشوری کهنسال و باستانی چون ایران کتاب و کتابت عمری به درازای تمدن و تاریخ آن دارد و به گفته رودکی:

تا جهان بود از سر آدم فراز — کس نبود از راز دانش بی‌نیاز
مردمان بخرد اندر هر زمان — راز دانش را به هرگونه زبان
گرد کردند و گرامی داشتند — تا به سنگ اندر همی بنگاشتند[۱۰]

با توجه به دو نکته اخیر توجه به کتاب و کتابخانه و کتابت در دوره اسلامی و ایران روشن می‌گردد، چه از سویی سابقه دیرینه علاقه به خط و کتابت در سرزمین باستانی ایران و از سویی دیگر عنایت و حمایت خاص بزرگان و عالمان ایران زمین سبب گردیده تا کتاب و کتاب خوانی رونقی خاص بیابد. در نخستین متن‌های پارسی دری بجا مانده از روزگاران پیشین شواهدی داریم که تأیید می‌کند تألیف و تدوین کتاب دست کم تا زمان نوشتن آن متن‌ها موازین خاصی پیدا کرده و چنان پایگاهی یافته که باید «هفت چیز» را بجای می‌آورده‌اند.

در مقدمه شاهنامه ابومنصوری که، باید آن را از قدیمی‌ترین آثار منثور فارسی موجود به حساب آورد و در سال ۳٤٦ تحریر شده است، روش تألیف «کتاب» (نامه) چنین بیان می‌گردد:

«پس دانایان که نامه خواهند ساختن ایذون سزد که هفت چیز بجای آورند مر نامه را: یکی بنیادنامه. یکی فرنامه. سدیگر هنرنامه. چهارم نام خداوند نامه. پنجم مایه و اندازه سخن پیوستن. ششم نشان دادن از دانش آن کس که نامه از بهر اوست. هفتم درهای هر سخنی نگاه داشتن...»[۱۱]

تعداد کتابهای موجود در کتابخانه‌های مسلمانان به نقل بعضی از مورخان با در نظر گرفتن کمی کاغذ و لوازم‌التحریر در آن زمان بسیار شگفت‌انگیز می‌نماید. جرجی زیدان محقق مسیحی عرب (بیروت ۱۸۱٦ – ۱۹۱٤ قاهره) کتابهای کتابخانه سلطنتی قاهره را یک میلیون مجلد و کتابهای کتابخانه «بیت الحکمه» بغداد، بزرگترین کتابخانه و مرکز تحققات ادبی و علمی دوره عباسیان را چهار میلیون مجلد و کتابهای موجود در

کتابخانه رصدخانه مراغه را نیز چهارمیلیون مجلد ذکر می‌کند[۱۲]. ابن جوزی (متوفی به ۵۹۷ هـ.ق) تعداد کتابهای مدرسه نظامیه بغداد را شش هزار مجلد ذکر کرده که دایم رو به تزاید بوده و کتابهای «خزانه الکتب» مدرسه مستنصریه بغداد را هشتاد هزار مجلد نفیس یاد کرده‌اند[۱۳].

متون معتبر ادب فارسی به مناسبت از وجود کتابخانه‌های گرانبهای دیگری در ایران خبر می‌دهد. مثلاً ابن فندق نویسنده *تاریخ بیهق* در شرح حال ابوالفضل بیهقی و تاریخ بیهقی می‌نویسد: «و آن همانا سی مجلد مصنف زیادت باشد، از آن مجلدی چند در کتابخانه سرخس دیدم و مجلدی چند در کتابخانه مهد عراق و مجلدی چند در دست هر «کسی»[۱٤] و اصولاً نفس استعمال الفاظ «کتابخانه» «کتبخانه»، «دارالکتب» و «کتابخوان» و الفاظ مشابه دیگر در متون یاد شده قدیمی فارسی، بر وجود آنها در قرون اولیه اسلامی حکایت دارد[۱٥].

همچنین از کتابخانه‌های شخصی علما و دانشمندان دوره اسلامی و دیگر کتابخانه‌هایی که متون یاد شده از وجود آنها خبر می‌دهد، می‌توان به عنوان نمونه، کتابخانه‌های زیر را یاد کرد.

کتابخانه صاحب بن عباد (وزیر دانشمند ایرانی که گفته‌اند در ری بوده و صد و هفده هزار مجلد کتاب داشته و چهارصد شتر آن را می‌کشیده است) — کتابخانه جاحظ کتابخانه الکندی — کتابخانه فتح بن خاقان معروف به خزانه الحکمه — کتابخانه وزیر آل بویه در ری — کتابخانه علم الهدی سیدمرتضی[۱٦] کتابخانه ابوالوفاء بن سلمه در همدان — کتابخانه رشید و طواط در خوارزم — کتابخانه مدرسه صابونی در نیشابور کتابخانه آل خنجد در اصفهان — کتابخانه عضدالدوله دیلمی در شیراز[۱۷]— کتابخانه نوح بن منصور در بخارا[۱۸] (که مورد استفاده ابوعلی سینا قرار می‌گرفته است) کتابخانه‌های مدارس نظامیه در نیشابور و بغداد — کتابخانه رامهرمز[۱۹] و کتابخانه ری (که فهرست آن ده مجلد بوده است)[۲۰] — کتابخانه‌الموت[۲۱] — کتابخانه غزنه[۲۲] - کتابخانه تیموریان در هرات[۲۳] — کتابخانه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی در اردبیل — کتابخانه خاندان شوشتری در شوشتر[۲٤] — کتابخانه مسجد عتیق اصفهان[۲٥] - دارالکتب رستم بن علی در طبرستان[۲٦]— کتابخانه‌های مسجد کمالیه و عزیزیه در مرو[۲۷] — کتابخانه ربع رشیدی (بنای ربع رشیدی از یادگارهای خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۷۱۸–٦٤٥ هـ.ق) دبیر با

لیاقت سلطان محمد خدابنده است و چنانکه از دو نامه او به پسرانش مستفاد می‌گردد، به منزله دانشگاهی بوده که همه علوم آن روزگار در آنجا تدریس می‌شده و شش هزار دانشجو داشته. خواجه رشید تعداد کتابهای آنجا را شصت هزار نوشته است.)[۲۸] – کتابخانه مسجد جامع گواشیر در بردسیر[۲۹] – کتابخانه بوطاهر خاتونی در ساوه[۳۰]– کتابخانه مشهد رضا(ع) – کتابخانه رکنیه در یزد[۳۱]– کتابخانه مسجد قطبیه در کرمان[۳۲] – کتابخانه کسجد جامع منیعی نیشابور (در سال ٥٤۸ در حمله غزان ویران گردید) – کتابخانه دارالسنه نیشابور (تأسیس در سال ۳۳۰ به همت ابوالعباس محمدبن الحسن ایوب مبغی) – کتابخانه بیهقی در بیهق[۳۳] – کتابخانه شمس‌المعالی ابوالمظفر امیر اسماعیل گیلکی در طبس – کتابخانه خاندان بلعمی – کتابخانه امام حسن بن محمد قطان در مرو – نیز کتابخانه علی بن مطهر در مرو[۳٤] – کتابخانه شجری در نیشابور (موسس، مسعودبن ناصر الشجری متوفی به سال ٤۷۷) – کتابخانه ابوحامد محمد غزالی در طوس[۳٥] – کتابخانه سرخس[۳٦] – کتابخانه مدرسه خاتون مهد عراق[۳۷] – کتابخانه مدرسه سعیدیه (سعدیه) نیشابور[۳۸] – کتابخانه مدرسه بیهقیه نیشابور (که پیش از نظامیه آنجا ساخته شده است) – کتابخانه اسفراینی نیشابور[۳۹] – کتابخانه ابوسعید نیشابور[٤۰].

بعضی دانشمندان ایرانی نیز تعداد تألیفاتشان به اندازه‌ای بوده که خود یا دانشمندان دیگر برای آنها فهرست تنظیم می‌کرده‌اند از آن جمله می‌توان کتاب «*فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتابهای بیرونی*»[٤۱] تألیف ابوریحان بیرونی را نام برد.

از مجموع مطالب یاد شده که درباره کتابخانه‌های مختلف و علاقه به جمع‌آوری کتاب و دانش و توجه و عنایت به کتاب و کتاب‌خوانی در میان ایرانیان گفته شد، چنین برمی‌آید که تدوین فهرست برای کتابخانه‌ها هم امری ضروری شمرده می‌شده است. فهرست‌نامه‌های زیر که به عنوان نمونه ذکر می‌گردد، نموداری از آنهاست:

الفهرست، یا *فهرست العلوم* تألیف ابوالفرج بن اسحاق بن یعقوب الندیم بغدادی تألیف سال ۳۷۷ هـ.ق که در آن فهرست کتب همراه با شرح حال مختصر مؤلفان آنها با ترتیبی موضوعی در ده مقاله تدوین یافته است.

دانشمندان اروپایی از سده هفدهم میلادی *الفهرست* را می‌شناخته‌اند و برای آن ارزش و اعتبار قائل بوده‌اند. فلوکل، خاورشناس مشهور آلمانی، نسخه‌های آن را که در وین و لیدن و پاریس موجود بود مقابله کرد تا برای چاپ آماده کند، اما پس از پانزده سال کار بر روی آن درگذشت و کتاب زیر نظر هرمان ردیگر H.Roediges و اوگوست مولر A.Nuller به سال ۱۸۷۱ در لایپزیک در ۱۳۶۰ صفحه بچاپ رسید.

کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون تألیف حاجی خلیفه شامل نام کتاب‌های فارسی، عربی و ترکی تا زمان مؤلف (فوت ۱۰۶۸ هـ.ق) و نیز تعریف‌هایی از علوم مختلف است که توسط فلوکل در لایپزیک با فهرست‌ها و در بولاق مصر و نیز دوبار در استانبول بچاپ رسیده است. این کتاب الفبایی و در بردارنده کتابهای دوره اسلامی و مؤلفان آنهاست که نویسنده آنها را در کتابخانه‌های عثمانی دیده بوده و شامل حدود بیست و پنج هزار نام کتاب با مشخصات آنهاست.

ایضاح المکنون فی‌الذیل علی الکشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون تألیف اسماعیل پاشابن محمد امین البابانی مشهور به بغدادی (م ۱۳۳۹ هـ.ق). به همان شیوه *کشف‌الظنون* است و به ذکر نام حدود پانزده هزار کتاب که در *کشف‌الظنون* نیامده و یا بعد تألیف گردیده است، اشتمال دارد.

– *هدایته‌العارفین (اسماء المؤلفین و آثار المصنفین)* در دو مجلد از همان اسماعیل پاشا که سالهای ۵–۱۹۵۱ زیر نظر رفعت بیگله و محمد کمال اینال در استانبول بچاپ رسیده است.

– *ارشاد القاصد الی اسنی المقاصد* از ابن اکفانی سنجاری (متوفی ۷۴۹ هـ.ق). این فهرست‌نامه شامل نام کتاب‌های مهم هر یک از علوم است و به سال ۱۳۱۸ هـ.ق. در هند و به سال ۱۹۰۸ م در بیروت زیور طبع یافته است.

– *مرآت الکتب* از میرزا علی آقاثقه الاسلام (م ۱۱۳۰ هـ.ق) شامل هفت مجلد در شرح حال و آثار علمای شیعه است[۴۲].

– *مفتاح السعاده و مصباح السیاده* از عصام الدین ابی‌الخیر احمدبن مولا مصلح الدین مصطفی ملقب به طاشکبری‌زاده (م ۹۶۸ هـ.ق). اصل کتاب به عربی است که به

وسیله فرزند مؤلف کمال‌الدین محمد به ترکی ترجمه گردیده است. *مفتاح السعاده* در سالهای ١٣٢٨ تا ١٣٥٦ هـ.ق در سه مجلد در حیدرآباد هندوستان بچاپ رسیده است.

- *الذریعه الی تصانیف الشیعه* از شیخ آغا بزرگ تهرانی و فرزندش دکتر علی نقی منزوی در ذکر کتابهای فارسی یا عربی مؤلفین شیعه یکی دیگر از امهات فهرست‌نامه‌های کتابهای دورهٔ اسلامی است.

- فهرست مؤلفان علمی و فنی فارسی متعلق به قرون چهارم و پنجم هـ.ق از دکتر غلامحسین صدیقی در *مقدمه قراضه طبیعیات* از انتشارات انجمن آثار ملی، سال ١٣٣٢ ش شامل نام حدود نود و پنج کتاب، یکی دیگر از این فهرست‌نامه‌ها است.

- فهرست کتابهای چاپی فارسی و عربی تألیف خان بابا مشار در سه مجلد شامل نام کتابهای فارسی از آغاز صنعت چاپ تا پایان سال ١٣٤٥ هـ.ش. همراه با مشخصات آنها از انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب. سال ١٣٥٢ هـ.ش. نیز پنج مجلد فهرست اسماء المولفین از همین مؤلف.

علاوه بر فهرست‌نامه‌های یاد شده، مجموعه‌های پراکندهٔ بسیار دیگری نیز در سال‌های اخیر به صورت مستقل و یا به پیوست دیگر کتابها انتشار یافته است و فهرست‌نامه‌های نسخه‌های خطی فارسی یا عربی موجود در کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان و همچنین فهرست کتاب‌های چاپی کتابخانه‌های ایران که در نیم قرن اخیر تدوین یافته نیز جزو همین فهرست‌نامه‌های مفید است که به عنوان نمونه به فهرست‌های زیر اشاره می‌کنیم:

فهرست کتابخانهٔ ملی، فهرست کتابخانه مجلس، فهرست کتابخانه وزیری یزد، فهرست کتابخانه ملک، فهرست کتابخانه دانشکده حقوق، ادبیات و علوم انسانی، فهرست کتابخانه دانشکده پزشکی، فهرست کتابخانه مدرسه سپهسالار، فهرست کتابخانه مجلس سنای سابق، فهرست کتابخانه آیه‌الله مرعشی – قم، فهرست کتابخانه مشکاه، فهرست کتابخانه کلمن، فهرست کتابخانه ایوانف – بلوشه – ریتر.

تدوین و تألیف کتاب به زبان فارسی و عربی به محدوده جغرافیایی ایران کنونی محدود نمی‌گردد و در دیگر کشورهای اسلامی نیز گسترش کم سابقه‌ای داشته که از آن جمله شبه قاره هند یکی از بزرگترین این مراکز بشمار می‌رود در آن خطه پهناور شعر

و ادب فارسی یکی از پایه‌های اصلی «کمالیات» همواره توجه خاص دولتمردان گورکانی محسوب می‌گردید و هر شاه یا حاکمی که می‌خواست بر اریکه قدرت تکیه زند باید «ادبیات» می‌آموخت و در حقیقت ادب مفهومی و وسیع به معنای «فرهنگ» داشت. در چنین شرایطی تألیف کتاب و فراهم آوردن دیوان‌ها و مجموعه‌های شعری و تذکره‌ها[٤٣] و تاریخ‌ها[٤٤] و لغت‌نامه‌های فارسی[٤٥] و نهایتاً فهرست‌نامه‌نویسی برای آنها رونقی تمام داشت.

نگاهی به فهرست چاپخانه‌های شبه قاره[٤٦] در شهرهای زیر که بعضی از آنها جمعیت زیادی هم نداشته، نشان می‌دهد که چاپ کتابهای فارسی، عربی و اردو (که زبان رسمی مسلمانان شبه قاره محسوب می‌گردد) تا چه اندازه رونق داشته است. محل چاپخانه‌های شبه قاره براساس پشت جلد کتاب‌هایی که در آن شهرها بچاپ رسیده، شهرهای زیر بوده است.

آگره – الله‌آباد – امریتسر – اکبرآباد – اورنگ‌آباد – بریلی – بمبئی – بنارس – بهوپال – بهاولپور – پتنا (عظیم‌آبادی) – حیدرآباد – دیوبند – دهلی – راولپندی – رامپور – سهارنپور – علیگر – کانپور – کراچی – کلکته – گورکهپور – لاهور – لکنهو– مدراس – مرشدآباد – علتان – میروت – مرادآباد...

فهرست نوشتن برای کتب فارسی، عربی و اردو چه خطی یا چاپی در دوره اسلامی در هند رواج داشت و به عنوان نمونه می‌توان به کتاب‌های زیر اشاره کرد.

کشف‌الحجب و الاستار عن اسماء الکتب و الاسفار از مولانا سید اعجاز حسین نیشابوری (م ۱۲٦۸ هـ.ق) که نام ۳٤۱٤ کتاب از مؤلفان شیعه امامیه را در بر دارد. این کتاب به سال ۱۳۳۰ هـ.ق جزو انتشارات انجمن آسیای کلکته به همت محمد هدایت حسین انتشار یافته است.

«*تألیف القلب الالیف فی فهرست موالیف*» که در قرن یازدهم هجری قمری به وسیله شیخ عبدالحق دهلوی تألیف گردیده است.

«*الثقافه الاسلامیه فی الهند*» تألیف عبدالحی حسنی لکهنوی در بردارنده نام کتاب‌ها و دانشمندان علوم مختلف که به سال ۱۳٤۱ هـ.ق در دمشق بچاپ رسیده.

«محبوب الالباب» از خدابخش خان عظیم‌آبادی که شامل فهرست کتاب‌های نادری است که در اختیار خود او بوده است.

فهرست‌نامه‌های زیر نیز برای نسخه‌های خطی فارسی، عربی و اردوی موجود در گنجینه‌های نسخه‌های خطی هند فراهم گردیده است که قسمتی است از خروارها و اندکی از بسیار.

۱– *فهرست نسخ فارسی اورینتل* پیلک لایبریری، بانکی‌پور، مسمی به مرآه العلوم، خان بهادر مولوی عبدامقتد، به اهتمام مولوی محمدعبدالخلاق صاحب، صادق‌پور پریس، ۱۹۲۵ م.

۲– *فهرست مخطوطات فارسی* خدابخش اورینتل پیلک لایبریری، پتناء مسمی به مراه العلوم، سیداطهر شیر، ۱۹٦۷ م.

۳– *فهرست نسخ قلمی* (عربی، فارسی و اردو) سبحان الله اورینتل لایبریری، مسلم یونیورستی علیگره، سیدکامل حسین، علیگره، ۱۹۲۹ م.

٤– *فهرست مخطوطات کتابخانة مولانا آزاد*، علیگره، مسلم یونیورستی، ذخیره شیفته، سیدمحمود قیصر امروهوی، زیر نگرانی سیدمحمدحسین رضوی، علیگره، ۱۹۸۲ م.

٥– *فهرست مخطوطات کتابخانه مولانا آزاد*، علیگره، مسلم یونیورستی، ذخیره مارهروی، سیدمحمود قیصر امروهوی، زیر نگرانی سیدمحمد حسین رضوی، علیگره، ۱۹۸۲ م.

٦– *فهرست مخطوطات کتابخانه مولانا آزاد*، علیگره، مسلم یونیورستی، ذخیره آفتاب، سیدمحمد حسین رضوی، زیر نگرانی سیدمحمود حسن قیصر امروهوی، علیگره ۱٤۰٦/هـ.ق، ۱۹۸۳ م.

۷– *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان*، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، اردیبهشت ماه ۱۳٦٥ هـ.ق./۱٤۰٦ هـ.ق /۱۹۸٦ م.

۸– *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش*، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، بهمن‌ماه ۱۳٥۹ هـ.ش.

۹– *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش*، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، محمدحسین تسبیحی، جلد یکم، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، راولپندی، پاکستان، ۱۹۷۱ م.

۱۰- *فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان*، کراچی سیدعارف نوشاهی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۶۲ هـ.ش،/۱۴۰۴ هـ.ق.

۱۱- *فهرست نسخه‌های فارسی انجمن ترقی اردو*، کراچی، سیدعارف نوشاهی، با همکاری مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان و اداره معارف نوشاهیه (ناحیه گجراب)، اسلام-آباد، اردیبهشت ماه ۱۳۶۳ هـ.ق/ شعبان المعظم ۱۴۰۴ هـ.ق.

۱۲- *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانهٔ موسسه کاما*، گنجینهٔ مانکجی، بمبئی، دکتر سیدمهدی غروی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، خردادماه ۱۳۶۵ هـ.ش،/ ۱۴۰۶ هـ.ق/ ۱۹۸۶ م.

۱۳- *فهرست نسخه‌های خطی تحقیق و اشاعت کتابخانه کشمیر و کتابخانه حمیدیه*، بهوپال، مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند، خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، بهمن ماه ۱۳۶۳ هـ.ش/ فوریه ۱۹۵۶ م.

۱۴- *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوه العلماء لکهنو*، مرکز تحقیقات فارسی در هند، دهلی نو، ۱۳۶۵ هـ./۱۹۸۶ م.

۱۵- *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد لکهنو*، مرکز تحقیقات فارسی، رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، بهمن ماه ۱۳۶۶ هـ.ش/ جمادی‌الثانی ۱۴۰۸ هـ.ق.

۱۶- *تذکره مخطوطات اداره ادبیات اردو، حیدرآباد*، دکتر سید محی‌الدین قادری زور، ژوئن ۱۹۵۷ م.

۱۷- *تذکره اردو مخطوطات کتب خانه اداره ادبیات اردو*، حیدرآباد، دکتر سیدمحی‌الدین قادری زور، جلد اول، ترقی اردوبیورو، دهلی نو ژانویه – مارس ۱۹۸۴.

۱۸- *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه موسسه تحقیقات علوم شرقی*، میسور (ایالت کارناتکا)، پروفسور سید محمود حسین، چاپ انجمن فارسی، دهلی.

۱۹- *دست‌نویس نسخ خطی عربی و فارسی کتابخانه مرکز مطالعات آسیا*، دانشگاه کشمیر، نگاشته: جی. آرتن، سال ۱۹۸۲ م.

۲۰- *فیش‌های مربوط به نسخ خطی عربی و فارسی کتابخانه‌های مختلف تهیه شده در مرکز تحقیقات فارسی*، رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو.

۲۱- *نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ذاکر حسین جامعه ملیه اسلامیه*، دهلی نو.
۲۲- *نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه موسسه مطالعات اسلامی جامعه همدرد*، تغلق آباد ، دهلی نو.
۲۳- *نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه موزه ملی*، دهلی نو.
۲٤- *نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه مولانا آزاد*، مسلم یونیورستی، علیگره.
۲۵- *نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه نواب سرمزمل الله خان*، علیگره.
۲٦- *نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه تاگور*، دانشگاه لکهنو، لکهنو.
۲۷- *دست نویس کتابهای فارسی و عربی* کتابخانه دانشگاه لکهنو.
۲۸- *نسخه‌های خطی فارسی و عربی* کتابخانه ناصریه، لکهنو.
۲۹- *.نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی پرفسور مسعود حسن رضوی*، لکهنو.
۳۰- *نسخه‌های خطی فارسی، بهندارکر اورینتل یسرج انستیتوت*، پونا.
۳۱- *نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه دانشگه پتنا*، بهار.
۳۲- *فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی* کتابخانه دارالعلوم بلخیه فتوحیه، پتنا.
۳۳- *نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه مجیبیه بدریه*، پهلواری شریف، پتنا.
۳٤- *منابع تاریخ علوم اسلامی*، تألیف سیدحسین نصر به همکاری چیتیک، ناشر انجمن فلسفه ایران، تیرماه ۱۳۵٤.

پی‌نوشت‌ها

۱- اقرأ باسم ربک الذی خلق، خلق الانسان من علق. اقرا و ربک الاکرم. الذی علم بالقلم، علم الانسان مالم یعلم. (علق/٤-۱)
۲- ن و القلم و ما یسطرون (قلم/۱)
۳- رک: *معجم المفهرس لالفاظ القران الکریم، مطبعه دارالکتب المصریه* – قاهره ۱۳٦٤ صص ۵-۵۹۱.
٤- *الکتب بساتین العلما. الذریعه* به نقل کتاب زیربنای تمدن اسلامی، ص ٦۹.
۵- *القلب یتکل علی الکتابه به نقل منیه المرید فی آداب المفید و المستفید.* ترجمه دکتر سیدمحمدباقر حجتی ص ٤۸۲ خرداد ۱۳۵۹ از انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
٦- رک: اوستا ترجمه و تحقیق هاشم رضی – انتشارات فروهر – تیرماه ۱۳٦۳ تهران، صفحه ۱۲٦.
۷- در کاوشهای سال ۱۳۱۲ در تخت جمشید گنجینه‌ای شامل هزار لوح بدست آمده است.

۸- رک *تاریخ ادبیات پیش از اسلام*، دکتر احمد تفضلی، ص ۱۱ (ر.ک گزارش باستان‌شناسی سال ۱۳۲۹).

۹- ر.ک: *لغت‌نامه دهخدا*، زیر اوستا.

۱۰- *گزیده حوال و اشعار رودکی*، گردآورده سعید نفیسی، ج ۳، ص ۱۰۸۰.

۱۱- مقدمه قدیم شاهنامه (مقاله علامه قزوینی) مندرج در گزارش کنگره هزاره فردوسی از انتشارات وزارت فرهنگ، سال ۱۳۲۲، ص ۱۳۷٤.

۱۲- ر.ک: *بقای تمدن و فرهنگ ایران*، از دکتر حسینعلی ممتحن، از انتشارات دانشگاه ملی (سابق) ص ۳٦.

۱۳- به نقل کتاب *گنج و گنجینه*، تحقیق دکتر علی‌اکبر خان محمدی از نشریات دفتر روابط عمومی کتابخانه – شهریور ۱۳٦۰، ص ۲۵.

۱٤- *تاریخ بیهق*، به تصحیح شادروان استاد احمد بهمنیار، ص ۱۷۵.

۱۵- مثلاً شواهد زیر:

بدیهه گفته‌ست اندر کتابخانه — به فر دولت شاهنشه مظفر

(دیوان مسعود سعد، مصحح رشید یاسمی – امیرکبیر – ۱۳٦۲ صفحه ۲۳۷.

یا

کتبخانه پارسی هر چه بود — اشارت چنان شد که آرند زود

نظامی (شرفنامه، ص ۲٦۸)

یا

یتیمی که ناکرده قرآن درست — کتبخانه چند ملت بشست

سعدی (بوستان، غ. یوسفی ۱۳۵۹، ص ٤)

یا

از کتبخانه «و علمنا» — ذوق علمی چشیده‌ام که مپرس

(مولانا)

و یا چون شدید برفت، شداد به جای وی نشست و کتابخوان و زیرک بود. خدیجه به نزد ورقه آمد که کتابخوان و زیرک بود. (قصص الانبیا).

۱٦- ر.ک: *کتاب النقض* ص ۱۱۲، *روضات الجنات*، ص ٤۷۸ به بعد.

۱۷- ر.ک: *احسن التقاسیم*، صفحه ٤٤۹ به بعد و *معجم الادبا* در ذکر کتابخانه بهاءالدوله دیلمی.

۱۸- ر.ک: پورسینا، سعید نفیسی صفحه ٦۵ به بعد.

۱۹- ر.ک: *احسن التقاسیم مقدسی*، صفحه ٤۱۳.

۲۰- *معجم الادبا*، ج ۲ ص ۳۱۵.

۲۱- ر.ک: *جهانگشای جوینی*، ج ۳ صفحه ٢٤٤، (تنی چند را از اعیان قزوین به المـوت فرسـتادند تـا کتبخانه‌های حسن صباح و اسلاف جلال‌الدین بدیدند.)

۲۲- مسعود سعد سلمان، شاعر معروف «کتابداری» آن را برعهده داشته است:

دارالکتـب امـروز بـه بنـده اسـت مفـوض   ایـن عـز و شـرف گشـت مـرا رتبـت والا

(دیوان مسعود سعد، به تصحیح رشید یاسمی/۱۸)

۲۳- *مطلع السعدین* ج ۲ ص ۵۸۹.

٢٤- ر.ک: *تذکره شوشتر.*

۲۵- ر.ک: ترجمه محاسن اصفهان ما فروخی، ترجمه حسین‌بن محمدبن الی الرضـا آوی، بـه اهتمـام عباس اقبال آشتیانی، تهران ۱۳۲۸ ش.ص ٦۳.

٢٦- ر.ک: *تاریخ طبرستان* ابن اسفندیار به تصحیح اقبال آشتیانی، ص ٤.

۲۷- ر.ک: *معجم‌البلدان* یاقوت، ذیل «مرو».

۲۸- ر.ک: نسخه خطی نفیس منشات خواجه در کتابخانه حاجی محمد نخجوانی.

۲۹- ر.ک: *بدایع‌الازمان*، ص ۲۷.

۳۰- ر.ک: *آثار البلاد وکتاب النقض*، ص ۱۲.

۳۱- *جامع نصیری*، ص ٤٥٢.

۳۲- *تاریخ کرمان موسوم به سمط العلی للحضره العلیا*، ص ٤٣.

۳۳- بنابر نقل مقدمه کتاب جوامع احکام النجوم از ابوالقاسم بن حسین بیهقی.

٣٤- برای اطلاع از دو کتابخانه اخیر که مورد استفاده نویسنده *تاریخ بیهق* قرار گرفته مراجعه شود بـه پاورقی مقدمه تاریخ بیهق به تصحیح استاد بهمنیار صفحه. «ید».

۳۵- ر.ک: مناظرات امام فخر رازی، ص ۲۸.

٣٦ و ۳۷- درباره این دو کتابخانه، ابن فندق می‌نویسد: «و خواجه ابوالفضل بیهقی... تاریخ آل محمـود ساخته است به پارسی زیادت از سی مجلد در کتابخانه سرخس بود و بعضی در کتبخانه مدرسه خاتون مهد عراق به نیشابور». (تاریخ بیهق، ص ۲۰).

۳۸- گفته‌اند ابونصر بن سبکتکین، برادر سلطان محمود، آن را بنا کرده است.

۳۹- منسوب به ابواسحاق اسفراینی (متوفی ٤١٧). نوشته‌اند: اهل عراق و خراسان به علم او مقرنـد و مدرسه مشهور نیشابور را برای او بنا کردند. ر.ک: لغت‌نامه دهخدا ذیل اسفراینی.

٤٠- منسوب به ابوسعید اسماعیل بن علی بن منشی استرآبادی.

٤١- فهرست یاد شده تحت شماره ١٤٠٦ از سوی انتشارات دانشگاه تهـران بـا تصـحیح و ترجمـه و تعلیق استاد دکتر مهدی محقق در شهریورماه ١٣٦٦ انتشار یافته است.

۴۲- این کتاب ظاهراً هنوز چاپ نشده ر.ک: پنج نشریه کتابخانه ملی تبریز ۱۰ مرداد ۱۳۴۱ مقاله آقای عبدالعلی کارنگ تحت عنوان: «آثار ثقه‌الاسلام شهید.»

۴۳- *آداب تعلیم وتعلم در اسلام*، نگارش و ترجمه دکتر سیدمحمدباقر حجتی. نشر فرهنگ اسلامی ۱۳۵۹ هـ.ش.

۴۴- ر.ک: *تذکره نویسی در هند و پاکستان* تألیف دکتر علیرضا تقوی. از انتشارات علمی، تهران ۱۳۴۳ ش.

۴۵- ر.ک: *تاریخ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان* (از بابر تا اورنگ زیب) نگارش دکتر آفتاب اصغر، از انتشارات خانه فرهنگ لاهور، آذرماه ۱۳۶۴.

۴۶- ر.ک: *فرهنگ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان*، تألیف دکتر شهریار تقوی از انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ ۱۳۴۱.